

НАРОДЖЕННЯ МАСОВОГО ЧИТАЧА: ПРОФАННЕ ТА ЕЛІТАРНЕ ЧИТАННЯ ЯК ВИКЛИК ЛІТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються передумови та причини появи феномену масового читання в Україні кінця ХІХ століття, а також – дискусія із приводу профанного та елітарного читача.

Ключові слова: читач, читання, книга, читаюча публіка, масове читання.

В статтє анализируются предпосылки и причины появления феномена массового чтения в Украине конца ХІХ века, а также – дискуссия по поводу профанного и элитарного чтения.

Ключевые слова: читатель, чтение, книга, читающая публика, массовое чтение.

This article analyzes the background and causes of the phenomenon of mass reading in Ukraine end of the nineteenth century, as well – the debate over the profane and elitist reading.

Key words: the reader, reading, the book, reading public, mass reading.

Україна наприкінці ХІХ століття переживає піднесення економічного та соціокультурного розвитку: зростає кількість населення на українських землях із 13,5 млн до 26 млн чоловік, тобто майже удвічі (до початку Першої світової війни воно «збільшилося ще на 10 мільйонів. Особливо швидко збільшувалося населення південних губерній: з 3,6 млн 1858 р. до 8,8 млн 1897 і 13 млн 1914 року» [8, с. 418]. Зростає кількість міських мешканців та соціальний склад міського населення («Ніжин, Суми, Чернігів, Охтирка тощо налічували тоді по 20-30 тис. мешканців; у Харкові наприкінці століття мешкало 175 тис., у Києві в середині 70-х – стільки ж, а наприкінці століття вже 248 тис. чоловік» [8, с. 425]). Одночасно зі зміною складу населення змінюється й ставлення до друкованого слова. Зміни ці у Російській імперії почали набирати обертів ще в середині ХІХ століття, і про них дискутували в салонах та на сторінках періодичних видань ще від 1830-х років. Підсумком тієї дискусії щодо закінчення періоду меценатства в літературному процесі і книгодрукуванні та започаткування професійного етапу в розвитку друкованого слова, як зауважують у книзі «Словесність і комерція» Т. Гріц, В. Тренін та М. Нікітін стала стаття М. Польового «Уривок із заміток російського книгопродавця його синові»: «... книга продається й купується – відповідно, вона товар ... як товар книга вимагає, щоб літератор, як усі фабриканти, намагався зробити її відповідно до смаків публіки, так щоб можна було її вигідніше продати – до смаку публіки...» [3, с. 234-235]. Література залишається сферою високих почувань та прагнень, художніх експе-

риментів та естетичних відкриттів і, водночас, вона набуває утилітарних ознак, адже вартість книги зменшується, до літературного твору починають ставитися як до капіталу, який може оцінити видавець і покупець, між літературою та книжковою торгівлею устанавлюються тісні зв'язки, формується ринок та ринкове замовлення, а соціально-економічні обставини зумовили розширення читацької верстви за рахунок провінційного читача, із селян, міщан, робітників та дрібних службовців.

Та цей процес, спільний для усіх земель, що входили до складу Російської імперії, в Україні має свої відмінності. На території нашої держави наприкінці ХІХ збігаються у часі два процеси. З одного боку, формується масова аудиторія із особливими культурними запитами – на літературу легкого читання, на читання науково-популярних творів, література поступово перетворюється на галузь промислового, комерційно успішного виробництва, стає одним із сегментів ринкової економіки. Провідними центрами книгодрукування в Російській імперії були Москва, Петербург, Київ, Одеса, Харків, й темпи зростання кількості видавництва були потужними: так, книгарень у столиці імперії 1891-го було 149, а через чотири роки, у 1895-му, – 185. З іншого – біографія масової культури та літератури в Україні цього періоду немислима без такого зауваження: в наших краях йшлося не тільки про формування масової аудиторії та читаючої публіки, а насамперед – про формування україномовної, національно свідомої читацької спільноти, яка була б знайома із історією України,

видатними постатями минулого, кращими зразками національної української літератури. Й усе це – за умов утисків на українське друковане слово та зростаючого інтересу до української літератури, формування нового типу художнього мислення – модерного та активного становлення української національної ідеї, формування національного літературного канону та розвитку усіх жанрів літератури.

Однак усі ці процеси, мало описані в українському літературознавстві, фактично феномен зміни ставлення до слова, десакралізація літератури та поступове формування масового читання і масового книгодрукування не були предметом окремих і цілісних досліджень. Це і зумовлює **актуальність** обраної теми. **Мета** дослідження полягає у системному концептуальному аналізі нових вимірів літературного процесу – зародження масової літератури в Україні наприкінці XIX століття. Мета конкретизована в таких дослідницьких **завданнях**: окреслити особливості дискусії із приводу елітарного, рафінованого та профанного, масового читача і читання, простежити та виокремити шляхи вивчення типів читача на сторінках тодішньої періодики, узагальнити закономірності становлення масового читання в українському літературному процесі кінця XIX століття.

Читаюча публіка (а саме таким терміном переважно користувалися наприкінці XIX століття) була досить строкатою. Відійшов у минуле читач, який ставився до книги як святині, «вірив у книгу, вірив, що книга є благо – и читав усе, що давали. ... «старий читач» і переписував усе те, що його вражало, збігалось із його думками, із його настроями в особливу «Пам'ять» [1, с. 178]. Натомість сформувався новий тип читання та читача, який із книгою спілкувався інакше – швидше, поверхово, читати один раз, «щоб більше не відкривати прочитане» [1, с. 178].

Загалом на сторінках тодішніх часописів («Українська хата», «Киевская старина», «Известия книжных магазинов М. О. Вольфа» та ін.) активно обговорювалися проблеми масового читання і читача, формулюються правила читання і поводження із книгою (починаючи від елементарних – як розташовуватися книги у власній бібліотеці, як упорядковувати колекції книг, чи можна відмічати олівцем на берегах книги прочитане, чи шкодить книжковий пил шкірі рук людини тощо – й закінчуючи ширшими аспектами цієї проблеми – сприйняття книги і художніх образів читачем).

Так, А. Товкачевський у статті «Література і наші «народники» («Українська хата») писав: «... щоб бути добрим читачем, треба: 1) мати широкий досвід; 2) високий умовий розвиток і очитаність; 3) вроджене і розвинене естетичне чуття; 4) «симпатическое воображение» (останній термін – Овсянко-Куликовського: «вміти співчувати, входити у світ переживань другого» [10, с. 428]). Однак і Товкачевський, і Євшан, і Франко та й інші, менш відомі дописувачі часописів, які активно обговорювали цю проблему вказують на те, що таких читачів було ще надзвичайно мало в Україні. Читацька спільнота тодішньої України – як за своїм професійно-становим складом, так і за читацькими вподобаннями – була різноманітною: існувала частина освічених людей, які віддавали перевагу в читанні

російськомовним, німецькомовним чи польськомовним виданням чи творам; й зростала кількість тих, хто цікавився творам українських письменників та україномовною літературою. Серед останніх можна виділити як верству освічених читачів, підготовлених, так і наймасовішу аудиторію – селян та міщан, які тільки освоювали ази читання та освіти загалом. Українській літературі натомість не вистачало для формування цілісного літературного процесу так само цілісної читаючої публіки, про яку, зокрема говорив М. Євшан: «Се сталий круг читачів, які не лише купують книжку і передплачують журнал, – але, перше всього, интересуються ними, ждуть їх, читають і гаряче дискутують, зживаються з ними, беруть до певної міри участь в літературнім житті, тріумфують удачею свого автора чи органу, солідаризують з ними, навіть беруть на своє сумління їх помилки. Там, де єсть така публіка, можна говорити про літературу, як вислів духа часу, там єсть, власне, оте Wechselwirkung поміж літературою і життям і ті зерна, які посіяла література в життя громади, вертаються їй стократно» [5, с. 584].

Упродовж XIX ст. формувалося досить динамічне і більш-менш стале читацьке україномовне середовище, однак читацькі спільноти тривалий час залишалися досить вузькими через обмеження використання українського слова. Та вже у другій половині XIX ст. літературне середовище починає стрімко розширюватися через об'єктивну обставину: зростання кількості грамотного населення («частка неписьменних серед новобранців Полтавщини становила 87,5 відсотка у 1878 р., то в 1898 р. вона знизилась до 52,5 відсотка; подібні цифри характерні й для інших губерній» [8, с. 426-427]). Та найзначніший внесок у формування читаючої публіки зробили земські ліберали, які ставили перед собою насамперед просвітницькі завдання – навчити читати, дати елементарні відомості про навколишній світ та із різних галузей знань наймасовішій верстві населення тодішньої України – селянству. Література та літературна творчість змінює свій статус, змінюється її роль у розвитку суспільства, вона стала виконувати не тільки специфічно орієнтовану функцію – обслуговування інтересів вузьких читацьких кіл, переважно освічених світських людей, але й іншу функцію – комунікативну, зближення спільнот, зростання їхньої кількості, сприяючи охопленню усе більшої кількості читаючої публіки. Формується нова верства читачів – маса, юрба, й ця особлива верства читачів стала предметом пильної уваги критиків, письменників, книготорговців і видавців, тому що «для найжалюгіднішого пролетарія стають доступними ті ж скарби розуму, ті ж розумові насолоди, як і для високих осіб» [9; Вольф, 26]. В той час народне сприйняття книги було невідоме не тільки значній частині письменників та інтелігенції, але й книговидавцям, які серед масового читача досі поширювали переважно лубочні видання, так звані народні картинки, брошурки із солодким змістом, які випускалися під виглядом «читання для народу». 1897 року у «Відомостях книжкових магазинів М. О. Вольфа» вказувалося: «Якщо же він [народ. – прим. авт.] і накидається на негідні загалом лубочні видання, то

тільки тому, що доступ у житті корисних і необхідних для населення видань ускладнений на місцях великою мірою» [7, с. 58]. І крім того, масовому читачеві із народу не вистачало елементарних знань грамоти, начитаності, кола прочитаних книг тощо. Однак навіть за таких умов формується особливий тип спільноти – читаюча публіка, й роль української інтелігенції у цьому процесі була досить потужною, хоча її подвижницька діяльність була гостро критикованою, зокрема, А. Товкачевським, який зауважував, що масового читача із народу в художніх творах може зацікавити «кіба сама фабула; в характерах дієвих осіб вони підхоплять тільки загальнолюдські риси, та й то витолкують їх на свій зразок» [10, с. 430], тому що читацький досвід у такого читача – обмежений, відтак, естетичні переживання – примітивні, а відчувати художність у художньому творі для такого читача дуже складно. Століття культури відділяло українського масового читача (переважно селянина) від тодішньої літератури, й народники прагнули одночасно і підняти культурний рівень села, і опублікувати якомога більше творів, адаптованих і перероблених відповідно до рівня сприйняття масової аудиторії.

Така спрямованість подвижницького просвітницького руху збігалася із ще однією важливою тенденцією – секуляризація духовного життя (вихід із-під впливу церкви), яка стала передумовою поширення масового мистецтва і водночас масової літератури. Виникає особлива субкультура – мистецтво і література, які відповідають вимогам більшості, так званого мистецтва освічених. Сприяли цьому кілька історичних обставин. Насамперед – радикальні для Російської імперії реформи 1860-1880-х років, які призвели до знакових соціальних та культурних трансформацій, жорстка ієрархія із чітким розподілом станових ролей та верств відкрили шлях для того, про що мріяла інтелігенція, – поява демократичної усестановості, верстви, в якій би злилися мужик та інтелігент. Після відміни кріпосного права відбулася перша в історії Російської імперії культурна міграція – зросли темпи урбанізації, зросла кількість міських маргіналів, які не тільки є провідною аудиторією, яка читає масову літературу, але й середовищем, у якому виникають сюжети, випробовуються художні прийоми та провокується поява нових тематичних та стильових домінант масліту. Прилучення до класичного мистецтва, до літератури, читання якої раніше було привілеєм вищих верств, спричинило до появи дискусії у середовищі української інтелігенції. Однією із провокацій до цього диспуту стали виступи професора Т. Флоринського, українського діяча В. Антоновича та ін. із приводу «літератури для домашнього вжитку», «літератури для народу», «літератури для інтелігенції», для «пана» і «мужика», «сюртучної» і «простолудної», мовляв, існують тексти для підготовленого читача, освіченого, та тексти для непосвяченого, профанного читача. Дискусія із цього приводу була надзвичайно цікавою, адже в ній проявлялися та аналізувалися провідні естетичні засади масліту, читацьких смаків масової аудиторії та вимог до тих текстів, які можуть зацікавити зростаючу аудиторію прихильників читання. У ході цього диспуту висловлювалися суперечливі думки, так, Б. Грінченко закидає

творцям так званої великої літератури: «... інтелігенція, думаючи й роблячи, думає й робить про себе й на себе. Вона творить літературу, умілість, зовсім не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого кола, а з-межи їх здебільшого тільки на добірних, вибраних. Се доходить часом до того, що якийсь твір літератури чи умілости так навмисне і твориться, щоб його могла зрозуміти тільки ця невеличка купка добірних, щоб для широкого кола він зостався неприступним» [4, с. 5]. Водночас письменник говорить, що відділяти читача із народу, малоосвіченого не варто: «Чи не було б добре пустити в народ, поширити всі видатніші твори світового письменства та й подивитися, як їх народ прийме? Ми б могли б тоді побачити, що саме є серед нашого літературного надбання таке, що може нас об'єднувати з масами. Ми б могли тоді знайти відповіді на багато дуже важких питань: що саме народ розуміє, а що ні? що і чим йому подобається, а що ні?» [4, с. 7]. Цю позицію досить активно критиковали, наприклад, А. Товкачевський писав, що поширення літератури, «спеціально приготовленої для народу» [10, с. 431], навряд чи була корисна самому народу, така «література потрібна була інтелігенції, це був витвір її душі, плід покаяльного настрою» [10, с. 432].

Для періоду кінця XIX століття характерне загострення конфлікту між високою та масовою культурою, адже це була епоха, на яку припало «...плебейське повстання проти будь-якого аристократичного начала в культурі» [2, с. 42]. Відбувся перелом, який змінив систему колишніх літературних цінностей. Література поступово вийшла за межі кола вузького читання «мастним» (П. Филипович) читачем. Видання книг та альманахів стає прибутковою та почесною діяльністю, а виплата гонорарів – нормою у відносинах між видавцем та письменником. З'являється новий тип просвітницької діяльності – публічне читання та обговорення книжок серед селян, розвиток їхніх читацьких інтересів, намагання активізувати цікавість саме до української книги. Та найбільший вплив на становлення масової культури, літератури та масового читання справив «голод культури» (М. Євшан), хоча «бажання великих і високих переживань, прага за культурними цінностями – се не сама культура і не її цінності. Естетичний голод – се тільки початок. Культура естетична може творитися не з боротьби за існування, яку веде «пролетаріат», а з забезпечення, з рівноваги, з надвижки сил духовних, одним словом, з «естетичної ситости», як каже Мережковський» [5, с. 589]. Про прагнення долучитись до здобутків високого мистецтва, в тому числі словесного, свідчить, наприклад, статистика зростання кількості так званих розрядів читачів (це термін тих часів, переважно виділялися такі розряди читачів: студенти університетів, духовних академій, вихованці семінарій, чиновники, поміщики, офіцери, гімназисти, жінки та ін., причому кожна із українських бібліотек: Київська російська публічна, Київська міська безоплатна народна читальня ім. О. Пушкіна, Єлисаветградська громадська бібліотека, Чернігівська громадська бібліотека, Житомирська російська публічна бібліотека, Харківська громадська бібліотека та ін. – у своїх звітах користувалася

власним списком розрядів читачів). Очевидно, найточнішу інформацію можна отримати зі статистичних звітів Харківської громадської бібліотеки, в якій виділяли десять розрядів читачів, і враховували і соціальний стан, і професійну діяльність. Так, найактивнішим читачами цього закладу були читачі першого розряду (студенти, слухачі та безробітні випускники вузів Харкова, другий розряд – це учні початкових та середніх навчальних закладів, семінарії, училищ, фельдшерських курсів, третій розряд – освічені читачі, професори, вчителі гімназій, чиновники, державні службовці, далі йшли: військові усіх посад, представники духовенства, представники вільних і творчих професій (художники, актори, лікарі приватної практики), торговельні працівники, ремісники, жінки – незалежно від віку та діяльності, домо- та землевласники.

У добу модернізму вони, власне, і є втіленням того «архічитача» (термін М. Ріффатера), своєрідної узагальненої групи читачів, які хоч і належать до різних станів та мають різну компетенцію, однак можуть тлумачити та аналізувати потенційні значення художнього твору, сприймати його ідею та зміст. Та навіть за такого припущення, судження про тодішнього масового читача й літературу, яка є йому цікавою, є досить суперечливим, адже в українській літературі, як і в будь-якій іншій існував міф про ідеального читача чи середньостатистичного читача, для якого пишуть письменники. Втім, сприйняття творів художньої літератури такою публікою завжди було суперечливим. Скажімо, П. Карманський, оцінюючи досвід читання та спілкування із книгою україномовного читача доби модернізму, зазначав: «Ми бачили, що загал не переварив у собі навіть Шевченка і Франка, пережовуючи вперто хіба поетичну публіцистику першого і патос «Каменярів» другого; ми хотіли навчити загал читати справжню поезію, не по фальшовану манірністю й ідеологією Квітки аж до Бордуляка, вільну від трафаретних, барвінкових і вербових пейзажів» [6, с. 126].

Тим часом, у межах модернізму література стала засобом і предметом як інтелектуальної снобістської гри, так і інтелектуальної люмпенізації суспільних верств, й цей процес розпочинається ще наприкінці XIX століття, коли коло типів читаючої публіки, в тому числі україномовної, значно змінюється. В тому числі можна виділити, зокрема, такі:

– рафінований, або елітарний, читач, він виділяється із середньої маси, отримав освіту (принаймні початкову – на рівні гімназій чи навіть має університетську освіту), розуміє високу алгебру метафор, добре знайомий із зарубіжною та російською літературою, а також – із українською;

– другий тип читача – це читач малописьменний, фактично малоосвічений, переважно селянин чи дрібний міщанин, який тільки навчився читати, добирає книжки за рекомендаціями народних вчителів, бібліотекарів та священників, читає усе підряд: від лубочної книги, святого Письма до пригодницької літератури, української книги, мало знайомий із світовою класикою та українською літературою, історією України, є наймасовішою верствою в Україні цього періоду;

– третій тип – читач із невибагливим смаком, якого задовольняє так звана популярна белетристика, бульварна література, в тому числі російська. Дуже цікаво і влучно характеризував М. Євшан цей найпоширеніший тип читача, який повсякчас промовляє: «У нас нема що читати, нема добрих письменників, те все, що є, то дрантя. Попробуйте увійти в подальшу розмову з таким добродієм, то переконаєтеся, що він не знає того «дрантя» навіть з імені, книжки у себе ніякої немає, а як має, то нерозрізану, а як щось читав, то під примусом, ще за часів своїх «студій». Такі добродії – се не вимок, а тип – наша публіка. Сенсаційні револьверні романи вона читає, а рідної літератури для неї нема. І тому я кажу: наша література і органи літературного життя майже не мають публіки, не мають до кого говорити. Але винні тут найбільше керівники «общественного мнения», – друга «публіка», яка творить літературу. Здавня був у нас звичай, що письменник любив балакати з читачем «інтимно» рег ти, удавав простака перед читачем, просто «дурненького». Се мало зблизити їх обох, письменника з публікою, автор сподівався знайти у своїм читачу найкращого критика, який би оцінив його твір своїм «здоровим» розумом. Наслідки виявилися скоро. Демагогія автора стала певного рода condition sine qua non, читач взяв верх, став вередувати, керуючись своїм здоровим розумом, почав установлювати всякі закони для літератури і для письменників, – просто забув, що він тільки читач. Забувся до тої міри, що сам почав писати вірші, атакувати редакції, став літератором. ... тепер, очевидно, коли справа задалеко зайшла, досить трудно повернути публіку з її традиційного шляху, трудно відразу дати їй виховання і завести який-такий лад. Вона тепер паном – і тому навіть найповажніші журнали кінчать дефіцитами, книжка не оплачується, дійсних читачів мало. Сьогодні майже кожний пересічний читач подасть вам ряд «аргументів» проти літератури і поодиноких авторів, кожний з них надзвичайно «мудрий» [5, с. 583-584]. Окрім того, в класифікації читачів, якою користувалися співробітники Харківської міської бібліотеки уже в той період окремо вказувалися дві групи читачів – ті, які цікавляться серйозним читанням, й ті, які віддають перевагу легкому читанню.

Звісно, така класифікація умовна, та все ж вона підтверджує: україномовна читацька спільнота була різноплановою. Й одночасно зі зростанням та урізноманітненням масової читацької публіки змінюється ставлення до писемного слова, до художньої літератури. Про цілісність та всеохопність масового читання цього періоду, як і про цілісність читацької спільноти того періоду говорити не можливо в контексті розмаїття творчих практик у літературному процесі кінця XIX – початку XX століття. Та соціокультурний феномен тих часів тісно пов'язаний із тим, що в українській літературній процесі входить **масовий читач кінця XIX століття** – особа, яка систематично читає й орієнтована на споживацьке ставлення до художнього тексту, отримання насолоди від нього. Художні ж тексти набувають ще однієї властивості – утилітарної, стають символічним втіленням авторових комерційних устремлінь, читацьких вартостей. Читання

стає не тільки способом прилучення до культурних цінностей, але й змінюється його соціально-культурна функція – виникає різні способи прилучення до культури, залежно від типу видання, його змісту, призначення. Читач і читання стають соціальними

явищами, це вже не тільки специфічна діяльність, яка покликана задовольнити духовні потреби особистості, це тісна взаємодія письменника, видавця друкованої продукції, шляхів її поширення, пропаганди, реклами та ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апушкин В. Исчезнувшие типы. «Старый читатель» / Владимир Апушкин // Известия книжных магазинов товарищества М. О. Вольфа. – Спб.–М. – 1898. – № 8–9. – С. 174–178.
2. Бердяев Н. А. Самопознание. Фрагменты книги / Н. А. Бердяев // Наше наследие. – Вып. 6. – М. : Искусство, 1998. – С. 39–55.
3. Гриц Т. Словесность и коммерция. Книжная лавка А. Ф. Смирдина / Теодор Гриц, Владимир Тренин, Михаил Никитин ; [под ред. В. Б. Шкловского и Б. М. Эйхенбаума]. – М. : Аграф, 201. – 304 с.
4. Грінченко Б. Перед широким світом / Борис Грінченко. – К. : Друк. Борисова, 1907. – 320 с.
5. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Микола Євшан ; [упоряд., передм., прим. Н. Шумило]. – К. : Основи, 1998. – 658 с.
6. Карманський П. Ми і вони / П. Карманський // Українська Богема. – Львів : Олір, 1996. – 144 с.
7. Песковский М. Книги для народа и книжные склады / Михаил Песковский // Известия книжных магазинов товарищества М. О. Вольфа. – Спб.–М. – 1897. – № 17. – С. 56–58.
8. Попович М. В. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К. : «АртЕк», 1998. – 728 с.
9. Субботин А. П. Книга и ее значение / Антон Субботин // Известия книжных магазинов товарищества М. О. Вольфа. – Спб.–М. – 1897. – № 2. – С. 26–27.
10. Товкачевський А. Література і наші «народники» / Андрій Товкачевський // Українська хата. – 1911. – Верес. – С. 417–432.

© Романенко О. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 26.03.2013 р.